

ТРАДИЦІЇ: СТАБІЛЬНІСТЬ І ВАРІАТИВНІСТЬ

П.Е.Герчанівська

*кандидат філософських наук, доцент, докторант
Харківської державної академії культури*

У статті осмислюється феномен стабільності і варіативності традицій у народній культурі. Розроблено модель процесу функціонування і успадкування традицій у суспільстві.

Ключові слова: традиції, варіативність народних традицій, народна культура.

Уся дослідницька робота щодо народної культури так чи інакше пов'язана з проблемою традицій. Відзначимо, що семантика цього терміну залежить, перш за все, від галузі пізнання. Наприклад, у побутовій сфері традиція – це те, що прийнято людьми з давніх часів і стійко повторюється, відтворюється протягом історії [2]. У філософському значенні це – передача духовних цінностей від покоління до покоління [8, 459], тобто явище соціокультурної комунікації, якому властиві селективність, повторювання, чинність, багатозначність. З позиції культурологів традиції тлумачаться як соціальна і культурна спадщина, що передається від покоління до покоління і відтворюється у певних суспільствах і соціальних групах протягом тривалого часу [4, 265]. В етнографії традиції розглядаються як форми колективного досвіду етносу, що виражені у соціально організованих стереотипах і відтворюються в етносі у цілому або в його окремих частинах шляхом культурної просторово-часової трансмісії [7, 139].

Дискусії навколо проблеми теорії традиції дозволяють розставити акценти в сутності цього поняття: по-перше, традиції є колективною (не біологічною) пам'яттю певної людської спільності; по-друге, вони є механізмом передачі соціально важливого досвіду, який вироблюється, засвоюється спільністю і проходить апробацію часом, забезпечуючи їй самототожність в процесі історичного розвитку.

Механізмом акумулювання колективного досвіду є його стереотипізація, за допомогою якої накопичена інформація концептуалізується в систему загальноприйнятих зразків (стереотипів), доповнюючись певними правилами їх оперування. До стереотипів, зокрема, відносяться різні типи нормативної людської поведінки, принципи, ідеали, що зв'язані з повсякденним життям людей. Стереотипними є також дії, що складають невід'ємну частину народних релігійних обрядів, мовні та інтонаційно-мелодійні комплекси, будівельні та художні прийоми. Це – найважливіший регулятор життєдіяльності суспільства, за його допомогою

відбувається передача і реалізація колективного досвіду в спільності.

На основі комплексу стереотипів, зокрема, конструюється модель (картина) світу, в межах якої інтегруються процеси сприйняття, накопичення та ретрансляція інформації. Дійсність репрезентується суб'єкту через перциповану матрицю цієї маніфестованої чуттєвої моделі світу, що регламентує вибір тих чи інших вчинків, всю його поведінку. Отже, за своєю суттю, традиції являють собою систему стереотипів, що пронизують культуру на всіх її рівнях (локальному, етнічному, національному тощо).

Суспільства різного типу відрізняються не наявністю або відсутністю традицій, а їх специфічним змістом, особливими засобами їх трансмісії, формами функціонування. Для народної культури властиві: жорстка система стереотипів, що охоплює всі сфери життя; низький темп оновлення стереотипів; конвенціональний механізм їх ретрансляції, домінування каналу розповсюдження «від батьків до дітей». Однак це не означає стагнацію стереотипів народної культури. Як пише К.Чистов, «стереотипи становились стереотипами тільки завдяки їх певній властивості (або якості) – пластичності, тобто здатності адаптуватися (функціонувати) у типових, однак все ж мінливих ситуаціях» [9, 107-108]. Тому є всі підстави говорити про факт варіювання традицій у народній культурі.

Під варіативністю народних традицій ми розуміємо видозмінювання їх другорядних елементів при зберіганні інваріантів на етнічному (або національному) рівнях. Поняття «варіативність» тісно зв'язане з категорією «стійкість»: природно, варіювати може лише те, що має стійкі ознаки. Як справедливо зазначив І.Земцовський, «будь-яка варіативність – це не лише зміна, але й повторювання, причому повторювання у більшій мірі, ніж зміна... Сутність варіативності... у динамічній корелятивності цих двох боків одного і того ж явища» [3, 43]. Отже, підкреслимо, що в акті варіювання традиції вирішальне значення має

повторювання сукупності усталених ознак культурної форми. Особливу стійкість проявляють традиції, що тісно зв'язані з життєвими ритмами людини (народження–весілля–дітонародження–смерть) або природними циклами, проте і вони зазнають змін у часі і просторі.

Поєднання стабільності і варіативності в народній культурі є спосіб і, одночасно, умова існування традицій (втім, таке сполучення характерно для будь-яких сфери культури). Розвиток варіативного процесу залежить від здатності суспільства до модернізації, а життєвість інноваційного варіанту – від ступеня його закріплення у менталітеті спільності. Інакше кажучи, інноваційний варіант повинен відповідати соціокультурній специфіці спільності. Це обумовлено як внутрішньою логікою розвитку народної культури, так і особливостями функціонування її у соціокультурному просторі. Отже, з одного боку, народні традиції характеризуються значною спадкоємною стійкістю, в них домінує інваріантне етнічне начало, з іншого боку, їм властива здатність до створення нових форм, причому для нового варіанту більш важливим є чинник повторювання, ніж точність цього відтворення.

Слід відзначити, що народна культура – явище багаторівневе і багатофункціональне, вона містить у собі різні способи матеріалізації норм, уявлень. В одних випадках це – матеріалізовані результати людських дій (наприклад, живопис, архітектура, ритуальні предмети), в інших – самі дії (обряди, фольклорні тексти, інструментальні або вокальні мелодії тощо). Природа варіативності традицій в різних формах народної культури неоднакова (різні детермінанти, механізми, темпи варіативності, способи ретрансляції традицій тощо), більш того, вона флюктує у просторі і часі.

Розглянемо основні чинники, що сприяють функціонуванню варіаційного механізму традиції. Звернемось, перш за все, до чиннику часу. Помилково зв'язувати період формування традицій лише з глибокою давниною, а варіативність – з первісною стадією розвитку суспільства, коли стереотипи тільки формувались. Варіативність і стабільність традицій у народній культурі існували завжди, хоч виступали протягом історії в різних формах і відношеннях. Із часом змінювався комплекс стереотипів, їх характер і темп варіювання: якщо в архаїчному суспільстві трансформація традицій відбувалась неквапно, століттями, то у сьогоденні термін їх становлення значно скорочується.

Чинником такої варіативності, як правило, виступають зміни в соціокультурній сфері суспільства, що репродукують нові варіанти життєвої орієнтації і спрямовують людей на пошук

та запровадження реформістсько-інноваційних підходів для пристосування до нових умов життя. Ще еволюціоністи XIX ст. (Г.Спенсер, Л.Морган) постулювали адаптацію як домінуючий чинник, що визначає культурний розвиток. Неоеволюціоністи (А.Вайда, Р.Корнеро, Р.Рапопорт, М.Салінс, М.Харріс), не абсолютизуючи цей чинник, також вважали його одним із найважливіших детермінантів культурної мінливості.

Відповідно до адаптивної теорії, варіативність традицій можна розглядати як спосіб пристосування людських спільнот, соціальних груп, а також окремих індивідів до мінливих економічних та соціокультурних умов життя шляхом зміни стереотипів свідомості та поведінки, форм соціальної організації та регуляції, норм і цінностей, способу життя та картини світу, механізмів трансляції соціального досвіду та ін. Із зміною життєвих умов виникають і дають про себе знати нові потреби, в результаті чого певні традиції втрачають свою ауру і зникають, інші – продовжують своє існування, але в трансформованій формі.

Своєрідного характеру співвідношення стабільності і варіювання набуває в епоху урбанізації. У кожного народу процес переходу до урбанізованого суспільства мав свої особливості і відправні точки відліку. В Україні з її аграрною спрямованістю господарчої діяльності він почався, практично, лише у другій половині XIX ст. У наслідок цих процесів у суспільстві народна культура, незважаючи на певну консервативність, все більше стає відкритою системою, перероблюючи і пристосовуючи інновації до народних традицій. Однак, якщо у містах урбанізація спричинила корінну перебудову системи стереотипів практично в усіх сферах людської діяльності, способів їх відтворення (різко зросла значимість варіаційного компонента, прискорився темп накопичення і зміни стереотипів), то у селах суспільство неохоче розставалося з традиційними стереотипами поведінки і мислення.

Не менш важливим є також просторовий чинник. Протягом історії на території України формувались локальні зони компактного проживання етнічних груп (зокрема, лемки, бойки, гуцули у Карпатах, поліщуки та литвини у Поліссі). Від самого етносу їх відрізняють специфічний діалект, своєрідна культура та побут, що адаптовані до конкретних умов життя. В одних випадках варіаційне різноманіття локальних традицій, виникало в процесі інтеграції спільностей, в інших, навпаки, – в наслідок соціокультурної диференціації через історичні зміни обривів українських етнотериторіальних утворень. Така культурна гетерогенність є ні що інше, як прояв варіативності етнотрадицій, і локальні культурні явища (артефакти) спра-

ведливо розглядати як конкретні результати варіаційного процесу в етнокультурі. За Б.Путіловим, «версії творів виявляються як би закріпленими за територіями, їх можна зафіксувати на мапах, і картографування наочно продемонструє існування порядку в їхньому розташуванні, в їх групуванні за моментами збігу та розбіжностей» [6, 201]. Різноманіття локальних культур є яскравим підтвердженням існування просторової варіативності етнотрадицій.

Іноді процес формування та функціонування традицій у суспільстві пов'язують з природно-географічними умовами. В основі цього вчення лежить так звана «теорія середовища» (Ф.Ратцель, Е.Хантінгтон, П.Сентиве, К.Уїслер), що ґрунтується на уявленні про існування зв'язку між соціокультурним полем і географічним середовищем. Різновидом цієї теорії є «культурна екологія» Дж.Стюарта, який допускав лише локально обмежений вплив географічного середовища на розвиток культури. Звичайно, географічні умови грають певну роль в формуванні культурних традицій. Проте досвід показує, що комплекс природних умов був вагомим адаптаційним чинником, в основному, на первісних етапах історичного розвитку людини, в той час як в індустріальному та постіндустріальному суспільствах зростає значення адаптації до соціокультурного середовища.

Не можна також відкидати роль у варіативному процесі таких чинників як людська пам'ять, специфіка варіювання сприйняття і відтворювання культурних артефактів, а також техніка трансмісійних процесів, що проявляють себе при трансляції людського досвіду. Зупинимось на психологічному моменті сприйняття і відтворювання традицій. Ґрунтуючись на психоаналізі З.Фрейда, Дж.Мердок прийшов до висновку, що «культура складається із звичок, а психологія показує, що звички існують, лише поки діють задоволення. Задоволення підсилює звички, зміцнює і відтворює їх, в той час як відсутність задоволення неминуче приводить до їх згасання та зникнення» [5, 59].

Відповідно до цієї концепції, традиції можуть існувати лише при умові, що вони оточені аурую задоволення. Перетворюючи енергію своїх потягів, часто несвідомих, у дію, художник (або реципієнт) звільняється від напруження душевних сил і отримує задоволення. Коли же задоволення зникає, людина шукає спосіб змінити напрямок своєї діяльності, щоб отримати нову насолоду, що, природно, створює умови для включення варіаційного механізму. Таким чином, із позицій психології важливим детермінантом варіативності традицій,

особливо в художній творчості, є бажання отримати насолоду.

Особливо слід відзначити чинник імпровізаційного начала у варіативному процесі. П.Богатирьов звертає увагу на те, що «дослідникам творів різних видів народного мистецтва необхідно урахувати, що одночасно із строгим дотриманням норм традиції одним з типових і основних ознак всіх видів народного мистецтва є імпровізація їх творців-виконавців» [1, 393]. Іноді при виконанні твору імпровізація так велика, що його слід розглядати не як варіант, а як самостійний витвір.

Отже, ми визначили основні чинники, що детермінують формування варіаційного механізму традицій. Розглянемо процес змін на прикладі народної художньої культури. Цей процес часто пов'язаний із проникненням у народне мистецтво нових культурних тенденцій (зокрема, художніх стилів) і зародженням у надрах традиційних форм нових елементів, співзвучних з часом. На даному етапі перед суспільством, перш за все, встає задача усвідомлення потреби у цих новаціях і селекція інноваційних варіантів, з яких вибирається оптимальний (або декілька варіантів), що найбільш відповідає менталітету і культурним особливостям суспільства.

Подальшим кроком є інтегрування новацій у соціальну практику: вони апробуються, закріплюються в свідомості людей, асимілюються у народній культурі. Процес взаємодії народного мистецтва і стилю носить детерміністський характер. На стадії кристалізації художнього стилю його концепція є досить плідною внаслідок глибокого органічного зв'язку з дійсністю. У цей період народне мистецтво вбирає до себе нові художні ідеї, засвоює їх, трансформуючи і органічно поєднуючи ознаки нового стилю з традиційними художніми прийомами. Поступово елементи нового стилю закріплюються у народній свідомості й набирають значення художньої норми. Починається період функціонування нової норми у соціальній практиці у вигляді її прямого або варіативного відтворення в культурних артефактах.

З часом варіативність поступається місцем трансформації традиції. Трансформуються, як правило, менш нормовані елементи. На відмінність від варіювання, трансформація є більш глибинним процесом, що веде до перетворення традицій, тому кожний наступний акт відтворення артефакту не дає точну копію попереднього. Елементи, що спочатку виступають як інноваційні, органічно вписуються у функціонуючий культурний комплекс і передаються з покоління в покоління вже як традиція.

Протягом історичного розвитку суспільства зв'язок між сформованим способом художнього пояснення світу й дійсністю, світоглядом

суспільства розривається, відстань між ними збільшується. Прийнята художня концепція певний час ще визначає свідомість суспільства, але, вичерпавши всю повноту виразності, поступово втрачає внутрішні інтенції розвитку. У цей період починається перегляд уже установленої художньої концепції, що дає поштовх для пошуку якісно інших художніх форм у народному мистецтві, воно починає продукувати нові виразні засоби.

Процес пошуку і експерименту особливо підсилюється у кризові періоди розвитку суспільства. Впродовж історії інтенсивність впливу художніх стилів на народне мистецтво була неоднаковою, залежно від ступеня відкритості суспільства до сприйняття нових ідей. Це обумовлено, зокрема, соціально-політичними, релігійними чинниками, системою національних естетичних цінностей, ставленням громади до традицій та новацій і, нарешті, рівнем майстерності митців.

Велику роль в трансформаційному процесі відіграють також випадкові чинники. Іноді здавалось би вже забуті традиційні форми відчують свій ренесанс. Крім того, за різних часів існували заборонені, табуйовані культурні форми, які з часом легалізувалися і проявлялися у народній культурі. Адаптація таких форм до існуючих традицій має випадковий характер, але все-таки не можна недооцінювати їхнє значення для поновлення народних традицій. Через потяг народної культури до традицій перебіг її еволюційного процесу відбувається значно повільніше, ніж професійної, здатної до швидкого реагування на зміни соціальних і культурних реалій.

В історичному контексті цей процес безперервний. З часом деякі традиції втрачають соціальну актуальність, зникають або продовжують зберігати свою значущість як естетичні, історико-культурні цінності. В умовах індустріального і постіндустріального (інформаційного) суспільств, коли соціокультурні процеси прискорюються, значно скорочується термін життя певних традицій, їхнє поновлення йде швидше, а ступінь укорінювання в культурі суспільства менше. Змінюється також сам механізм успадкування народних традицій, використовуються нові технології їх фіксації та тиражування.

У цьому ракурсі теоретично важливими є питання стосовно способу ретрансляції традицій. Першорядне значення в цьому процесі надається соціокультурній комунікації. Саме завдяки спілкуванню, людина одержує інформацію, знання, уявлення, досвід, ідеї соціокультурної спільноти, наслідуює і переймає способи діяльності, форми поведінки. Передача інформації здійснюється в самих різних просторово-часових масштабах: від людини до

людини, в межах субкультурних груп або національних спільностей; від покоління до покоління, протягом десятиріч або століть. Різними можуть бути також канали комунікації, але необхідною умовою цього процесу є наявність спільної мови і правил здійснення комунікації.

Соціокультурна інформація не передається біологічно, важливими її каналами є навчання та виховання. Завдяки навчання кожний індивід протягом всього свого життя отримує звички, тобто такий спосіб поведінки, здійснення якого в конкретній ситуації набуває для індивіда характер потреби. Тварини також здатні до навчання, ми можемо навчити собаку різним трюкам, але вона ніколи не передасть їх своїм цуценяттям, оскільки тварини сприймають лише біологічну спадщину свого виду. Біологічна спадкоємність забезпечується генетичною пам'яттю, що міститься у ДНК. Мутація на рівні ДНК змінює генетичну інформацію, а природний відбір, спрямований на збільшення шансів на виживання, її пристосованість до життя, закріплює ці зміни.

Лише людина може передавати набутий досвід своїм нащадкам шляхом спрямованого виховання. Своєю винятковістю вона значною мірою зобов'язана мові. Однак виховання – це не лише передавання звичок і знання, наприклад, від батьків до дітей, але й пристосування людини до соціального життя. З часом деякі звички стають незалежними від індивідуальних носіїв і набувають соціального характеру. В процесі суспільної діяльності, безпосередньої комунікації відбувається узагальнення та відбір найбільш значущого для соціальної групи досвіду, його акумулювання та зберігання в груповій пам'яті, а також неодноразове відтворення в умовах постійного поновлення соціокультурного життя.

В народній культурі превалює неререфлексоване або малорефлексоване засвоєння досвіду попередніх поколінь. Воно здійснюється, як правило, імітаційно, в процесі суспільної діяльності, що особливо характерно для релігійної практики. Успадковуються не тільки навички, технічні прийоми та дії, але й світосприйняття, світогляд майстра. Не випадково склалися цілі династії народних майстрів, співаків, розповідачів билин, в яких навички передавалися від батьків до дітей. У народному середовищі традиції історично виконують функції соціокультурних регуляторів, граючи важливу роль у соціалізації й інкультурації індивідів.

У сучасності народні традиції локалізуються, в основному, у сільському середовищі. Розширення інформаційного простору зменшило роль конвенціонального механізму ретрансляції народних традицій (за схемою від батьків до дітей), під впливом міської культури

він доповнився інституціональною компонентою. Накопичений досвід як в традиційно-побутовій культурі етносу, так і на інших культурних рівнях (наприклад, в народній сакральній архітектурі та живопису), починає частково передаватися шляхом спрямованого навчання на базі спеціалізованих інституцій.

Головними умовами успадкування традицій є: підтримка носіями (важливо, щоб старі були готові до передачі свого досвіду, а молоді бажали засвоїти його); безперервність процесу успадкування, тому що порушення цього принципу веде до ломки і навіть втрати традицій. При розриві процесів успадкування традиції можна відродити (або відновити), спираючись на принцип повторення, якщо інформація про них ще зберігається у суспільстві. Ломка традицій відбувається іноді нагально, наприклад, через соціальні катаклізми, іноді – поступово, через їх трансформацію у часі. Кожне покоління, успадковуючи сукупність стереотипів, часто здійснює власну інте-

претацію традиційних зразків, зміни можуть стосуватись як їхньої форми, так і семантики.

Отже, традиції не слід розцінювати як щось застигле, звернене до минулого. У тісному зв'язку з новаціями вони виконують творчу функцію і складають основу життєдіяльності культури. Як новаторство неможливе без духовної спадщини минулого, так і традиції без новацій можуть стати перепоною на шляху до творчості. У цьому безперервному процесі взаємодії і взаємопроникнення новаційного і традиційного новаторство виступає як творчий чинник, що сприяє збагаченню матеріальної і духовної культури, поглибленню, зокрема, художніх концепцій. Традиції не є чимось абсолютно старим, а новаторство – абсолютно новим. Традиції втілюють у собі можливості змін, а новаторство припускає самотрансформацію у традицію. Перехід новацій у традицію є виявом творчого процесу. В єдності нових і прогресивних старих форм народжуються засоби народної культури.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Богатырев П.Г.* Вопросы теории народного искусства / П.Г. Богатырев. – М.: Искусство, 1971. – 542 с.
2. *Захаров А.В.* Традиционная культура в современном обществе / А.В. Захаров // Социологические исследования – 2004. – № 7. – С. 105-115.
3. *Земцовский И.И.* Проблема варианта в свете музыкальной типологии: (Опыт этномузыковедческой постановки вопроса) / И.И. Земцовский // Актуальные проблемы современной фольклористики. – Л., 1980. – 147 с.
4. *Культурология. XX век.* Энциклопедия. Т.2. – СПб.: Университетская книга; ООО "Алетейя", 1998. – 447 с.
5. *Мердок Дж.* Фундаментальные характеристики культуры / Джорж Питер Мердок // Хрестоматия по культурологии / [сост. А.И. Кравченко]. – М.: ТК Велби, Из-во Проспект, 2006. – С. 56-60.
6. *Путилов Б.Н.* Фольклор и народная культура / Б.Н. Путилов. – СПб.: Наука, 1994. – 224 с.
7. *Свод этнографических понятий и терминов* / [под общ. ред. Ю.В. Бромлея и С.И. Вайнштейна]. – М.: Институт этнологии и антропологии РАН, 1995. – 171 с.
8. *Философский энциклопедический словарь* / [ред.-сост. Е.Ф. Губский, Г.В. Коралева, В.А. Лутченко]. – М.: ИНФРА-М, 2001. – 576 с.
9. *Чистов К.В.* Фольклор. Текст. Традиция / К.В. Чистов. – М.: ОГИ, 2005. – 272 с. – (Нация и культура: Новые исследования: Фольклор).

Стаття надійшла до редакції 22.02.2010 р.